
Český sen

Vladimír Macura

Balada česká patří jistě k nejznámějším básním Nerudova souboru Balad a romancí (1883) a nejspíš také k nejhojněji recitovaným k rozmanitým příležitostem. Přitom je to báseň, která současně stojí prakticky zcela mimo odborný zájem, její literárněvědné reflexe jsou minimální a dosti povrchní. První kritické soudy o Baladách a romancích se zmínkám o Baladě české, příběhu "smavého reka" Palečka, kterému Vesna propůjčila dar limitovaného vzkříšení, většinou vyhýbaly. Omezovaly se na celkovou charakteristiku Nerudova tvůrčího přínosu - z toho hlediska oceňovaly jeho programový pokus o kontakt poezie s širším lidovým publikem (sama volba žánru byla tehdy živě pocítována jako součást takového programu) a zvláště jmenovaly ponejvíce skladby jiné, ať již Romanci o Karlu IV., Baladu o duši Karla Borovského, nebo básně spjaté s křesťanským mýtem, které dokonce vyvolaly i nepřímou kontroverzi ohledně "českosti" Nerudovy poezie.¹⁾ Porušení normy uměleckého ztvárnění křesťanské látky bylo totiž některými kritiky chápáno současně jako porušení normativní představy českého národa, odtud byl již krok k obvinění Nerudových balad z toho, že představují v českém kontextu "francouzské býlí" (Obzor literární 1883, s. 127).

Balada česká - přestože jako jediná z celého souboru nese v záhlaví příslušné národní označení - zůstávala v tomto podpovrchovém sporu o češství stranou. Kritika z toho hlediska oceňovala více například Romanci o Karlu IV. se závěrečnou přímou pointou o českém národním typu:

"Nu vidíš, králi: tak náš lid!
Má duši zvláštní - trochu drená zdá se -
však kvete po svém, v osobité kráse -
... ach přibliž k tomu lidu hled
a přitiskneš svůj k němu ret
a neodtrhneš více!"

Pokud přišla řeč i na Baladu českou, pak jen v rámci prostinkého výčtu balad a romancí, k nimž "dala podnět lehká zkáza národní a historická rozvinutá v nádherný květ poetický" (O. Mokřý v Květech 1883,

s. 363); označení "česká" v titulu se chápalo zřetelně jako označení původu látky. Jenže syžet Nerudovy "balady" o rytíři Palečkovi se k tradiční látce o českém Enšpíglovi ani v nejmenším neváže, ostatně i typem syžetu se vyprávěním z palečkovského cyklu naprosto vymyká. Proč tedy to označení Balada česká právě u básně, která je veřejností i literární vědou přijímána jako bezproblémová spontánní oslava jara - literární věda navíc přišla s tezí o autostylizační projekci básníka do postavy Palečka ("Sám je ovšem Paleček také 'starým mládencem' a mimo humor nemá nic, co by rozdával, nic jiného ani nechce", Karel Polák),²⁾ obraz Palečka v básni je přijímán jako doklad toho, jak "básníka strhuje láska k životu a schopnost radovat se z krásy" (A.P. Solovjovová).³⁾

Lze se spokojit při hledání odpovědi na otázku motivace označení této balady právě atributem "česká" prostě jen jednoduchou charakteristikou ve smyslu Polákovy aforistické definice: "Balada česká - balada o humoru v Čechách"? Jde tu skutečně v prvním plánu o demonstraci okouzlení životem, krásou, jarem, okouzlení, které zde symbolicky vítězí nad smrtí? Zdá se, že zodpovědět tuto otázku, která je současně otázkou po významu Balady české v kontextu Nerudovy sbírky, může napomoci právě její klíčový motiv - motiv snu: hrdina balady je právě sněním charakterizován - snění je jeho důležitou životní aktivitou ("rád bloudil po Čechách - / a pak byl vždy jak v mátochách / a nevěděl, kde stojí"), je ustavičně (jak to hodnotí alegorizovaná postava Vesny) "ve snách" a také posmrtně je mu darována výsada snění: na krátký okamžik se probouzí, aby se znovu vrátil v "dumnou říš" a usnul.

Motiv snu má přitom v české kultuře 19. století značně složitou sémantiku, která by měla varovat před příliš doslovným výkladem. Zájem o něj od 30. a 40. let obecně vzrůstá s pronikáním sentimentalistického a romantického životního postoje a jeho umělecká reflexe, osvícensky přímočaré a jednoduché chápání snu ve smyslu Ukolébavky Vojtěcha Nejedlého ("Zrádné syny / pro jich viny / píchá v srdci haď; / bez ouzkości spějí ctnosti, / byť jim hrozil kat"⁴⁾) je rozrušováno aktualizováním hlubších vrstev tradice (zvláště se tu v jiné poloze nově oživuje barokní znejistění protikladů snění a reality). V krajním případě se sen stává až jakýmsi synonymem tvůrčích sil jedince, znamením jejich svobody, tak jak to podle Byrona formuloval J.P. Koubek - "nebo sen když opanuje tělo, / můž svobodný duch šírou zajmout končinu, / A pásmo dlouhých let svít v jednu hodinu".⁵⁾

Pokus o literární ztvárnění nového konceptu osobnosti a tvorby, ke kterému dochází v díle Máchově, se právě o filozofii snu velice těsně opírá: poezie je chápána jako snění, jako obrazotvorný, sry generující živel. U Máchy se tak skoro zákonitě "sen" stává klíčovým slovem, leitmotivem díla (a obdobně i dobové parodické reakce na Máchovu tvor-

bu právě motiv snu akcentovaly - srov. např. Rubešův titul novoroční causerie *Obrazy ze spaní mého*), obdobně je tomu ostatně i u Sabiny, který totožnost snu a poezie formuluje přímo výslovně a činí z ní jedno z ústředních témat své lyriky (Obrazotvornost, Snění básnické); poezie podle jeho slov vyprošťuje sen z izolace, dodává mu komunikativní rozměr, včleňuje ho do života (Útěcha básníka). Ale i tam, kde nedochází k takovému povýšení v poezii samu, je sen spínán často se silou fantazie, patří alespoň k oblíbeným motivům umožňujícím přechod k ireálným (v širokém smyslu) způsobům výstavby představeného světa, k jiným časovým rovinám, k nadčasovému hodnotovému plánu, jenž nevyplývá z vlastní logiky základní dějové linie (tak je tomu např. ve Vocelově epice, zvláště v jeho *Václavu IV.* nebo v *Posledním snu*).

Vyhrocuje se také složité napětí "snu" a "skutečnosti". Sen jí může být představen jako ideál, nabízí její pozitivní variantu ("krásný sen", "blahý sen"), může být jejím modelem, odhalujícím svým obrazným jazykem pravou podobu v "přirozeném" uspořádání věcí skryvanou, ale současně může být chápán v protikladu k realitě jako ne-reálný a v tomto smyslu klamný (Villani: "marný sen", "pouhý sen", "pouhá jen lež"; Nebeský: "klam a sladké snění"; Sabina: "blud").⁶⁾ Pak se proti vědouce, rozumné, smysl pro míry mající přítomnosti "sen" vymezuje jako minulý nebo přinejmenším do minulosti obrácený, jako "mladistvý sen" spjatý s ještě předreálným stavem skutečnosti a s jejím "předrealistickým" vnímáním. V průběhu do přírodního kontextu se proto sen často spojuje s tématem "jara", "máje": "O kam se podělo jarní moje zdání" (Sabina),⁷⁾ "Máj opadl, sen dokvetl" (Nebeský).⁸⁾ Současně však zpochybněním ontologické jistoty, kterou "skutečnost" jako kategorie skýtá, mohlo dojít i k neutralizaci opozice skutečnosti a snu. Zjednodušeně řečeno se sen v konfrontaci se skutečností mohl jevit jako "marný", "klamný", "bludný", "lživý" stejně jako "krásný", "blahý" apod., avšak skutečnost poměřována jím najednou zdaleka již nebyla jediné možná a oprávněná, paradoxně přestávala být - tváří v tvář snu - autentická. Skutečnost odkazovala sen do říše klamů a bludů, stejně jako sen odkazoval do říše bludů samu skutečnost ("všechno však pouhý sen - pouhá jen lež", "veškeré vůkol nás věty jsou jen / marnost a šílenost - bájka a sen", Villani: *Smír*⁹⁾).

Souběžně byl sen asociován logicky, na základě věcné souvislosti se "spánkem", s "nevědomím" a metaforicky se "smrtí" a s motivy, které se na motiv smrti vážou (v české poezii 19. století je běžné seskupení motivu "snu" a motivu "hrobu": "A to pění? - Hrobní zpěvy: / Skončen tvého žití sen! / Nyní po tom divném zdání / lehni zas k tichému spaní; / vždyť ne věčný spánek ten: / z noci narodí se den", Nebeský: *Píseň hrobní*¹⁰⁾). To vytvářelo možnost přechodu k další významové vrstvě

motivů snu, právě v české obrozenecké kultuře neobyčejně akcentované. Sen (a spánek) se stal metaforou ochromení národní kulturní aktivity, poloexistence národa před širší aktivizací národního hnutí. Sama aktivizace vlasteneckého hnutí byla pak chápána jako "probuzení" spícího národa, první účastníci vlasteneckého hnutí se považovali za "probuzence", tj. za bdící; ti, kteří stáli stranou, byli označováni za "ospalce". Tento ideogram v české kultuře první poloviny 19. století postupně nabyl na všeobecné závaznosti (odrazil se konečně i v termínu "národní probuzení", jímž byla celá epocha označována) a zůstával živý i později. Ve svých Hrobech básníků slovanských např. J.P. Koubek - poněkud opožděně vstupující svými verši do kontextu generace Májovců - interpretuje pod tlakem tohoto ideogramu i obecný romantický topos: načrtává obraz české poezie jako "upíra", který vniká "do ospalců tmavé ložnice" a budí rodáky ze sna.¹¹⁾

Jednoduchou transpozicí do roviny mýtu se motiv probuzení modifikoval v motiv vzkříšení a napojoval na křesťanský velikonoční mýtus:

V národu zaživa pochovaném
nový rozněť, Pane, život sám;
k tvému slovu slavně z mrtvých vstanem!
František Jaroslav Kamenický¹²⁾

Nám zas nový započal se den,
mizí noci, mizí mrak již kalný.
Zavanul duch jasný, neobhalný;
zbuzen národ ve snu odhalen,
kámen ze života odvalen ...

Jan Slavomír Tomíček¹³⁾

Obecně v této souvislosti stoupla obliba motivu vzkříšení "českého hrdiny/českých hrdinů", ať již v rovině lyrické v rámci prosté asociace k motivu jara u V. Nebeského ("Což snad z minulosti hrobu / české někdo bohatýry, / což i starou vzkřísil dobu / a ty mistry slavné lyry?" V. Nebeský: Český máj¹⁴⁾), nebo celým příběhem (báseň J.S. Tomíčka Jan Žižka a Prokop Holý na procházce, konfrontující oba husitské vojevůdce s přízemní skutečností předbřeznové Prahy¹⁵⁾). V této době se oživuje a literárně aktualizuje i česká pověst blanická (Klácel, Sabina, Koubek, Tyl).

Tyto významové možnosti motivu "snu" - zde, opakujeme, jen zhruba nastíněné - vytvářely tak či onak bohatý sémantický repertoár, který byl v jednotlivých případech ve větší nebo menší výseči aktualizován. V některých případech lze přímo hovořit o jisté autorsky výrazné podobě této volby z dobového sémiotického repertoáru. Například Furchovi slouží motiv snu především jako součást celkového rozostřování hranic mezi jevy (nad vydáním Furchových Básní tuto slohovou kvalitu Furchova díla

dosti přesně postihl ve své recenzi V. Nebeský, když konstatuje, že u Furcha je "všecko měkké, rozplývající, mlhou zastřené" a nachází u něho "somniaambulismus ideje".¹⁶⁾ Naproti tomu v poezii Josefa Václava Friče je udržována v této oblasti příznačná podvojnost mezi snem chápaným důsledně jako ideál a spojovaný s lyrickým hrdinou, který je okázale aktivní, bdící, připravený k boji, a snem, pojímaným jako zmrtnění, pokleslost národního života, apatie, který je naopak vázán k národnímu kolektivu. Pro Karla Hynka Mácha je zase typické složité současné rozehraní vzájemně protikladných významů s motivem "snu" spjatých, při němž je "sen" současně pojmenováním tvůrčích schopností subjektu, skutečnosti samé v její časovosti a nestálosti, života i smrti, spánku i bdění. U Tomíčka naopak stojí v popředí motiv vzkříšení ze spánku a nacionální asociace s ním spjaté - i v literárním sporu Tomíčka s Máchovým Májem je tento rozpor ventilován: "Chtěl-li by nám pan Máchu v druhém svazku svých Spisů podati opět druhé vydání svých snů, svého spaní, může býti ubezpečen, že mocně ho probouzetí budeme; spali jsme dvě stě let, on nesmí nás dutým hlasem své zborštěné harfy do nového snění konejšiti."¹⁷⁾ V Máchových stopách se pokouší neobratně jít Villani v básni Smír. Villaniho hrdina je zde nositelem vlastně jediné aktivity a tou je snění, báseň sama je fantasmagorickým textem stylizovaným jako záznam nekonečného proudu snů, jejichž cílem - značně zatemněným - je dobrat se "tajemství přírody", sněním vlastním odhalit její "sen". Hrdinovo probuzení je přitom vždy jen oddechem před pohroužením do snu nového - opakovaně, jen s drobnými obměnami se tu objevují verše "Sníč se zbudí - kolem zírá - / Byl to jen / marný sen! / Lká a v spánek se ubírá." Přitom Villani zdá se současně pociťoval negativně nepřítomnost nějakého finálního hodnotového horizontu v Máchově poezii a vytváří ho v závěru (jak již titul básně napovídá) v příklonu k tradičním hodnotám křesťanské víry ("tomu buď v nebesích navěky dáno, / o čem jen zdánlivě tady směl snít!"¹⁸⁾).

Pro nás však v dané chvíli není tak důležitá otázka individuální rozmanitosti jednotlivých autorských verzí této poetiky "snu" v české poezii 19. století, jako spíše její složité společné významové podloží. To způsobuje, že často i to na první pohled zcela nejjednodušší užití motivu "snu" nebo jiného motivu s ním spjatého aktivizuje značně široké sémantické pole, které pak vstupuje do hry až s překvapivou silou. Zřetelně to prozrazuje - abychom volili zvláště elementární příklad - například historie zcela banálního ustáleného klišé, pozdravu "dobrou noc" v české literatuře od Máchovy historické novely Křivoklad, přes Mikovcovu Záhubu rodu Přemyslovského až třeba k Furchově básni Dobrou noc! Na pozadí složité sémantiky českého "snění" se ustálený obrat dekonvencionalizuje, stává se znakem poukazujícím jak do oblasti všelid-

ské problematiky existenciální, tak ke konkrétnímu tématu smrtelného pádu národa a jeho slávy.

V případech obvyklého čtení Nerudovy Balady české se v ničem k tomu bohatému sémiotickému podloží neodkazuje, stranou zůstává především celá oblast alegorizace snu v analogon národního nevědomí, národní pasivity. Přitom je právě toto ztvárnění motivu snu pro Nerudu velmi typické, "sen" a "spánek" patří totiž k běžným složkám nerudovského obrazu národa. Navíc k složkám významně se podílejícím na celkové dynamičnosti a ambivalentnosti tohoto tématu, v jehož rámci negativní pól je výrazně akcentován v logice celkového programu hodnotové přestavby národní identity. V kritické reflexi je český národ označován s hořkou skepsí za "zmalátnělou luzu", za národ bez "mužné statečnosti", je nenárodem, pouhým seskupením "holomků", je mnohem spíše národem "snícím", ("za živa pohřbeným")¹⁹⁾ než probuzeným. Přitom už sám titul balady je nápadným signálem vybízejícím k jejímu vztážení k tomuto národnímu kontextu a volba ústřední postavy takovéto zacílení interpretace ještě podtrhuje. Ústřední hrdina básně, rytíř Paleček, je charakterizován zcela v klíči typizované české národní charakterologie - je to "smavý rek", který je "samý šprým a nápad", který "rád dobře jed a dobře pil, / a lidem dobře činil" a právě motiv neustálé existence "v snách", v "mátách" na pozadí dobového emblému národa "snícího", "spícího" do této národní charakterologie zřetelně také patří. V této souvislosti sehrává zřetelnou ironickou úlohu jak jeho jméno odkazující k trvalému komplexu "malého národa", tak jeho funkce (v básni samé nepřipomenutá - panovníkův šašek), tak jeho titul (rytíř Paleček). Ironický nádech Palečkova rytířství podtrhuje i fakt, že příběh balady je rozvinutou a parodickou obměnou oblíbeného motivu vzkříšení českého hrdiny, o kterém jsme se zmínili výše, vstupuje do ironického vztahu k blanické legendě - i Nerudův Paleček je spícím rytířem.²⁰⁾

Zdánlivě idylický příběh veselého rytíře Palečka je tak současně příběhem českého snu, ironickým podobenstvím o českém národě odsouzeném (a sama sebe odsuzujícím) k nepravé existenci, kterou tu sen metaforizuje. V přísně vyhrazeném "jarním" probouzení tu lze spatřovat připomínku jara roku 1848, v kterém se sepětí motivu jara a vzkříšení jednou provždy zpolitizovalo. V tomto smyslu lze vidět v Baladě české jistý protějšek Romance o jaře 1848. Proti nostalgicky podbarvené vzpomínce na dobu, kdy "čas oponou trhl", načrtává - v klanném rozmarném kostýmování téměř ve stylu dramatické báchorky - mnohem skeptičtější obraz, v němž jaro je jen tragikomicky krátkým přerušením trvalého, neměnného českého národního spánku.

Motiv snu, tak neobyčejně zvýznamněný v české kultuře 19. století, dovoluje tak vidět Baladu českou v řadě Nerudových básní znovu a znovu

nastolujících téma národa, smyslu jeho bytí, na jejichž jedné straně jsou patetická vyznání lásky a hrdého obdivu (Láska, Ve lví stopě, Jen dál!) a na straně druhé básně hořkého kritického soudu:²¹⁾

Naše pohostinství

Cizinec přišel. Honem sem židli!

"Abyste spaní nám nevynes!" díme.

Sedí. My usneme. Do běla spíme,

a když se konečně přec probudíme,

ejhle - pan cizinec jak když tu bydlí!"

Velkonoční

"Kdo snáší ta červená vajíčka?"

ptá zvědavé se děcko.

"Mé dítě, zajisté něký Čech:

ten snáší všecko!"

- 1) Tato kontroverze není nezajímavá. Zatímco F. Schulz v Osvětě pouze zaznamenává ve sbírce záměnu "světského za nebeské" a omlouvá ji výsledným básnickým účinem (Osvěta 13, 1883, I, 4, s. 362-365), kritik Literárních listů pod šifrou J.V.K. výslovně napadá Baladu štědrovečerní a Baladu o svatbě v Kanaán a uzavírá: "v obou těchto básních karikuje se posvátná osoba Kristova způsobem neslušným; tu přestává poetická pravda, a s ní mizí též estetická záliba, nehledíc k neméně důležitým momentům etickým, jichž každá báseň, jmenovitě širším kruhům, tedy lidu určená, šetřiti povinna" (Literární listy 4, 1883, 5, s. 39). Na totéž stanovisko se postavil také nepodepsaný referent Obzoru literárního (pravděpodobně vydavatel V. Šťastný). Rozšířil svůj odsudek i na Baladu třikrálovou, Romanci italskou a Baladu rajskou, v níž navíc vidí nejen blasfémii vůči křesťanskému sanktu, ale i blasfémii nacionální: útok proti cti českých žen. Říká výslovně: "Pamatujeme, že po odchodu Prusáků z Čech r. 1866 projevována v novinách našich veliká i oprávněná nevole, že se opovážil jakýsi vychloubačný ničema napsati o ženách českých, že se měly k pruským hostům - galantně. A hle nyní podobnou poklonu českým ženám skládá český básník ..." (Obzor literární 6, 1883, s. 126-127).
- 2) K. Polák, O umění Jana Nerudy. Praha 1942. - J. Janáčková (ed.), Malá knížka o Baladách a romancích. Praha 1984, s. 48-49.

- 3) A.P. Solovjovová, Jan Neruda a konstituování realismu v české literatuře. Praha 1982, s. 164.
- 4) B. Václavek - R. Smetana, Český národní zpěvník, Písně české společnosti 19. století. Praha² 1949, s. 154.
- 5) J.P. Koubek, Hroby básníků slovenských, v: Sebrané spisy I. Praha 1857, s. 94.
- 6) K.D. Villani, Smír, v: Spisy. Praha 1862, s. 115, 117. - V.B. Nebeský, Básně. Praha 1886, s. 28. - K. Sabina, Básně. Praha 1911, s. 121.
- 7) K. Sabina, cit.d., s. 85.
- 8) V.B. Nebeský, cit.d., s. 28.
- 9) K.D. Villani, cit.d., s. 147.
- 10) V.B. Nebeský, cit.d., s. 40.
- 11) J. Koubek, cit.d., s. 117.
- 12) F.J. Vacek-Kamenický, Lilie a růže. Praha 1846, LXXV.
- 13) J.S. Tomíček, Procitnutí, v: Básně. Praha 1840, s. 124.
- 14) V.B. Nebeský, cit.d., s. 38.
- 15) J.S. Tomíček, cit.d., s. 82-87.
- 16) V.B. Nebeský, O literatuře. Praha 1953, s. 49.
- 17) P. Vašák (ed.), Literární pouť Karla Hynka Máchy. Praha 1981, s. 40.
- 18) K.D. Villani, cit.d., s. 117, s. 152.
- 19) Srov. J. Neruda, Básně I - II. Praha 1951-1956, I s. 309, II s. 282, 280, 307.
- 20) Důležitou roli z tohoto hlediska hraje i fakt, že hrdina Nerudovy básně, Paleček, byl emblematickou postavou stejnojmenného satirického časopisu a také oblíbenou figurou řady básní na jeho stranách publikovaných (např. Paleček E. Züngla, uvádějící první číslo časopisu, anonymní báseň Paleček na Palečkovi, Paleček 10, 1882, s. 13 aj.). I to výrazně akcentuje satirický moment skladby proti tradičně čtenému "idylickému".
- 21) J. Neruda, Básně II. Praha 1956, s. 281, 282.